

A *Dante-szimfónia* hazai megítélése 1865 és 1942 között

A katolicizmusellenes magyar Liszt-recepció

A kánon és a repertoár összeütközése

Esszémben azt az elsöre meghökkentő állítást bizonyítom be, hogy Liszt *Dante-szimfóniája* valójában nem örvendett népszerűségnek a magyar hangversenyeken 1865 és 1942 között. (A kijelentés megszorításokkal napjainkig is kiterjeszhető.) Esetében élesen különválik a zenetörténeti kánonbeli szerepe (ahol a *Faust-szimfónia* mellé helyezik) és a napi koncertélet gyakorlata (ld. 2. táblázat). Az alábbiakban elsősorban az 1865 és 1942 közötti magyar kritikák alapján mutatom be a fogadtatástörténetét, mert az a korszak tekinthető – a zenetörténetírás szempontjából – a magyar modernitás összefüggő, klasszikus korszakának, egységes esztétörténeti epochának.

Dante Alighieri halálának hétszázadik évfordulóján jóleső érzés (lenne) azt mondanunk Molnár Antal 1965-ös cikkére utalva, hogy lám, a firenzei mester nagyszabású irodalmi világát magyar származású zeneszerző öntötte a legméltokeppen hangokba: Liszt Ferenc a *Dante-szimfóniában* (és a *-szonátában*).¹ A mű kanonikus helye még meg is erősíti ezt a benyomást, mert bármelyik szerzői és romantikatörténeti monográfiában vagy lexikonban előkelő helyen találjuk.² Rövid vizsgálódás után kiderül, hogy elismertsége közel sem jelent népszerűséget. Ha az 1. táblázatban szereplő további szimfonikus Dante-újraírásoknál (leszámítva Csajkovszkij *Francesca da Rimini*jét) többet is játszották és játsszák,

WINDHAGER ÁKOS (1975) összehasonlító irodalomtörténész, kultúrakutató, PR-szakértő, újságíró. A Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének munkatársa.

1 Vö. Molnár Antal: Dante és a muzsika = *Muzsika*, 1965/5, 1-2, „Az ő [Liszt] *Dante-szimfóniája* – első részében a pokolbeli rémségek, második részében a Tisztítóhely enyhítő reménységének vázolásával – máig az egyetlen olyan zenemű, amely a tárgyához minden módon méltó.”

2 Ld. Shulstad, Reeves: Liszt's symphonic poems and symphonies = *The Cambridge Companion to LISZT*. Ed. by Hamilton, Kenneth. Cambridge, 2005, Cambridge University Press, 206-221, 219-222.

Floros, Constatntin: *Gustav Mahler and the Symphony of the 19th Century*. Transl. by Moran, Neil K. Frankfurt am Main, 2013, Peter Lang GmbH, 191-199.

kedveltsége sem a szimfonikus művek között, sem a Liszt-életmű más zenekari darabjaival összevetve nem jelentős.

A magyar közönség és a kritikusok az 1865-ös hazai bemutatót követően közel nyolcvan évig idegenkedtek tőle: a formanyelve, hossza és vélt eszmei (katolikus) programja miatt. A pesti premier idején Liszt stílusa, dramaturgiája és hangszerelése is rendkívülinek számított, de még a programzene elvét sem fogadták el. Később a közönség, ha az előzőekkel meg is barátkozott, „elfáradt” a 40–50 percnyi zenétől. Végül, noha már a romantika idején is találkozhatott a darab eszmei elutasítással (vö. Wagner megjegyzései, melyekre később vizsgatérek), a 20. század kezdetétől a vélt és valós katolikus elemek vörös posztót jelentettek számos értekező számára – akik véleményében megjelent a fogadtatás. A távolságtartás lemérhető abban, hogy az 1865-ös magyarországi bemutatót követő nyolcvan évben, de még 1942-ben (sőt 1981-ben és 2015-ben is) a maga a darab kapott kritikát, nem az előadás.

Szerző	Cím	Évszám
Liszt Ferenc	<i>Eine Symphonie zu Dante's Divina Commedia</i>	1856
Giovanni Pacini	<i>Sinfonia Dante</i>	1863
Pjotr Csajkovszkij	<i>Francesca da Rimini</i>	1876
Felix Woysch	<i>Sinfonischer Prolog zu Dantes „Divina Commedia“</i>	1891
William Wallace	<i>The Passing of Beatrice</i>	1892
Granville Bantock	<i>Dante and Beatrice</i>	1901
Raoul Brunel	<i>La vision de Dante</i>	1901/1910
Alekszandr Szkrjabin	<i>Le Divin Poème – III. szimfónia</i>	1904
Enrique Granados	<i>Dante</i>	1908
Conrado del Campo y Zabaleta	<i>Dos piezas de la Divina Comedia</i>	1910
Paul von Klenau	<i>Paolo und Francesca – IV. szimfónia</i>	1913
Hubay Jenő	<i>Dante-szimfónia (Vita nuova)</i>	1921
Hugo Herrmann	<i>5. Symphonie (nach Dantes Göttlicher Komödie)</i>	1955
Anthony Milner	<i>II. szimfónia</i>	1978
Robert M. Helmschrott	<i>Entelechia: Riflessioni su Dante, per orchestra</i>	1977
Patric Stanford	<i>Toward paradise – III. szimfónia</i>	1983

Dante-szövegek alapján született szimfonikus alkotások³

3 Az értelmezői hagyomány Dante-szimfóniaként tartja számon: Mahler I. (*Titán*) és X., Sibelius II. és Enescu III. szimfóniáját is. A táblázat adatsorát bővebben ld. *Dante's Reception in Music*. Orig. comp. by Lieberknecht, Otfried, Princeton Dante Project, https://dante.princeton.edu/pdp/da_mu.htm

Felmerülhet a kérdés, hogyha a kritikusok és a közönség 80 évig fanyalogtak, akkor miért nem fogadjuk el a véleményüket és jelentjük ki a szimfóniáról, hogy félresikerült. Ennek egyik oka a zenetudományi kánonban betöltött vitathatatlan szerepe, a másik, hogy mai ízlésünk számára szellemi-érzéki mondanivalót hordoz. Liszt számos vázlat után 1856-ban írta meg a *Dante-szimfóniát*, amelynek szerkezetét az irodalmi szöveg hármastagolása helyett két részre, *Pokolra* és *Purgatóriumra* osztotta, amely utóbbi tételhez hozzáillesztette a *Magnificat*ot (jelvezén a *Paradicsom* helyét). Noha szimfóniának nevezte, valójában két önálló szimfonikus költeményt szerkesztett egymáshoz, amelyek közül az elsőt ciklikusan építette fel, a másodikat viszont a rapszodiák sorolós-variatív szerkesztésével. Az utolsó szakasz (*Paradicsom*) programjával hosszan foglalkozott és a kialakításába bevonta ismerőseit is (elsősorban Sayn-Wittgenstein hercegnőt és Richard Wagnert). A *Paradicsom* – Wagner megjegyzésein túl – végül azért nem született meg, mert Liszt elégedetlen volt Beatrice irodalmi szerepével, akit Dante az égben „nem a szerelem eszményképének, hanem a tudomány ideáljának fogott fel”.⁴ Rá jellemző módon a *Magnificat*nak több változatát készítette el, így Dante utazása hol szelíd hangulatú, emelkedett kontemplációval, hol magasztos – eget-földet megindító, Szent Domonkos látomására utaló – apoteózisával zárul. (A karmesterek rendszerint az elsőt választják.)

A szimfónia értékeit ma abban látjuk, hogy füllel jól követhető a dallamfolyama; tematikusan használja az egészhangú skálát és a tizenkéthangú-rendszert, megkezdzi az ütemvonalak fellazítását (pl. 7/4-es ütemjelzésben jegyzi le Francesca témáját); megújítja a szonátaformát; forradalmasítja a hangszerelelt (pl. harmóniába állítja az üstdob-párt), sztereofonikus kontrasztokat alkalmaz (pl. a kórus a zenekar fölött énekel), és sorolhatnánk. A hangszerek karaktert kell alakítsanak, ahogy a klarinétok és a mélyhegedűknek előírta: „Ezt a részt mint szentségtörő gúnyos kacagás kell értelmezni.”⁵ A tervek között szerepelt, hogy az előadás során Bonaventura Genelli *Isteni színjáték*hoz készített képeit vetítsék ki állóképként (dióráma).⁶ Bár utóbbi pénz hiányában nem valósult meg, ez volt az európai művelődéstörténet első összművészeti előadásterve. Szerkesztési újítás volt, ahogy a korszakban egyedülállóan alkalmazta a dekonstrukciót (ld. a *Pokol* tétel visszatérésében a korábbi *Allegro frenetico* szakaszt eltorzította) és a *nyitott mű*-elvet (ld. a két finálét; illetve a tételenkénti előadási gyakorlatát).

A szimfóniához hasonlóan alakult a szerző – és az egész romantika – egyik kiemelkedő zongoradarabjának, a *Dante-szonátá*nak (1858) a sorsa is. A szonáta

4 Liszt 1838-as újságcikkében fejti ki a megzenésítés kérdéseit. Ld. *Liszt Ferenc válogatott írásai*, I-II. Ford. és szerk. Hankiss János. Bp., 1959, Zeneműkiadó, I/93–95, 94.

5 Liszt Ferenc: *Eine Symphonie zu Dantes Divina Commedia für grosses Orchester und Fraunechor*. Hrsg. von Taubmann, Otto. Leipzig, 1920, Breitkopf & Härtel, 57.

6 Walker, Alan: *Liszt Ferenc. 2. A weimari évek, 1848–1861*. Ford. Rác Judit. Bp., 1994, Editio Musica, 66.

lassan került be a hangversenyműsorokba, mert bár a szerző előadásában elhangzott pár ízben, de sem a művészek, sem a közönség nem értette a 19. században.⁷ Az előadók a 20. században ismerték fel jelentőségét.

„Liszt Ferenc delejes tekintete” – a szerzőnek szóló elismerés

Időpont	Előadók	Tétel	A közönség...
1865. aug. 17.	Liszt, BFTZ	Pokol	telt ház; „E zenemű, mely a legnagyobb hatást idézte elő”
1865. okt. 29.	Erkel F., BFTZ	mind	fél ház; „némi észrevehető szórakozottság mellett is, [...], igen meg volt hatva”
1865. dec. 17.	Erkel F., BFTZ	Pokol	telt ház; „tapsokra ragadta”
1869. ápr. 26.	Erkel F., BFTZ	mind	telt ház; „el volt ragadtatva”
1878. márc. 27.	Erkel S., BFTZ	Pokol	telt ház; „háromszor kihívta Erkel Sándort, a jeles karnagyot”
1886. okt. 25.	Erkel S., BFTZ	Pokol	fél ház; „elfogult Liszt Ferencsel szemben”
1898. jan. 26.	Erkel S., BFTZ	Pokol	fél ház; „A szerző tisztelőitől melegen fogadtatott”
1911. jún. 2.	Hubay, Akadémiai Zkar	mind	fél ház; „A meghívott, előkelő közönség zajos tapsal jutalmazta a közreműködőket”
1911. nov. 8.	Kerner, BFTZ	mind	„A mai est közönsége is hidegen fogadta a Dante-szimfóniát”
1921. okt. 10.	Kerner, BFTZ	mind	„ritkán adják, mert ... fárasztó mű” és „idejétmúlt”
1931. febr. 11.	Dohnányi, BFTZ	mind	MR előadás (10 külföldi adó veszi át)
1933. jan. 10.	Stefániai Imre, BHZ	mind	MR élő adás: „Ez a műretek csupán csillogó hatásműnek tetszett” – visszafogott tetszés
1933. nov. 15.	Gilbert Gravina, BHZ	mind	MR élő, nem korszerű, „fárasztó”, de saját korában zseniális
1936. jan. 27.	Dohnányi, BFTZ	mind	„Sokat tapsolt”; „tagadhatatlanul hosszadalmas”
1942. dec. 11.	Dohnányi, BFTZ	mind	Kodály 70. születésnap koncert, MR élő adás, „unalmas”

2. A *Dante-szimfónia* dokumentált magyarországi előadásai (1865–1942)

(A BFTZ a Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekara, a BHZ a Budapesti Hangversenyzenekar)

A szimfónia a drezdai ősbemutatón (1857) megbukott, majd Prágában (1858) sikert aratott, ám valódi elismerést alig kapott. Magyarországi előadása éppen ezért kétesélyes volt. A művet ért támadásokat Ábrányi Kornél foglalta össze. „Nem ismerünk a zeneirodalomban művet, mely ennél az oly hallgatóra,

7 Walker Alan: *Liszt Ferenc, 1. rész: A virtuóz évek, 1811–1847*. Ford. Rác Judit. Bp., 1986, Zeneműkiadó, 293.

ki a zeneköltő intenciójába magát beleképzelni képes, hatalmasabb s megrendítőbb hatást volna képes gyakorolni. De épp ez okozza, vagyis a hallgatók nem egyenlő műveltsége, emelkedettsége s költészeti fogékonysága, hogy ezen nagyszerű költemény sokáig s mondhatni egészen a pesti előadásig sokak előtt érthetetlen talányképül tűnt fel. Lisztnek minden szimfonisztikus műve között ez az, mely *legtöbb megtámadás, gúny, elítéltetés s kiszámított megbuktatásnak volt kitéve*. Ahol csak előadták, mindenütt félreértetett s mint a jövő zene legparadoxabb szüleménye tüntettetett fel.”⁸ (Ábrányi megjegyzése drámaian vetítette előre a következő nyolcvan év bírálatait.)

A szimfónia hazai fogadtatástörténete azonban jól indult: az ősbemutató hallgatói lelkesedtek érte. Ennek egy döntő okát látom: az 1865-ös (majd az 1869-es és 1878-as) előadás éljenzése – a személyesen jelenlevő – Lisztnek szólt. Karizmatikus művészként a lelkesedése átsugárzott a nagyérdeműre. Az 1865. augusztus 17-ei pesti bemutatón – csak a *Poklot* játszották – oly erővel zúgott a taps, hogy a tétel második felét, Paolo és Francesca epizódjától, megismételték.⁹ Ábrányi elismerően szól a közönségről. „A lefolyt zeneünnepélyek egyik legnagyobb erkölcsi vívmánya kétségkívül abban áll, hogy Liszt eme szimfóniája a magyar fővárosban hamarább s behatóbban értetett meg s méltányoltatott, mint a világ bármely részében, mi is művelt közönségünk ritka fogékonyságának s zenészeti műveltségének elvitázhatatlan tanújele.”¹⁰ (Sajnos, legkésőbb 1886-tól ez már nem volt igaz.) A koncerten jelenlevő Hans von Bülowt, aki Liszttel együtt követte a darab egyes előadásait, lenyűgözte a magyarok lelkesedése. „És a közönség? [...] E mű előadásánál önmagát túlszárnyalta és megmutatta, hogy a feladat nehézségével, a megoldáshoz szükséges tehetségek is növekednek. Természetesen egy oly vezénylő alatt, mint Liszt Ferenc, kinek delejes tekintete többet mond, mint a legszónokibb szavak, s hogy igazságosak legyünk, tegyük hozzá, egy oly derék munkatárs alatt, mint Erkel Ferencz, kinek átvezénylése valóban tisztvársi volt!”¹¹

A *Képes Újság* kritikusa – korát megelőző módon – megértette a darab jelentőségét. „E zenemű, mely a legnagyobb hatást idézte elő, talán az [*Szent Erzsébet legendája*] oratóriumnál is méltóbb és nagyobb műve Lisztnek. Igazán hallani véltük az elkárhozottak jajait, a megtértek zokogó imáit. E műre nézve is csak csodálatunk van, s csak azon roppant hatást emelhetjük ki, melyet eszközölt, s minőnél nagyobbak tanúi még soha nem valának. A nagy mestert megjelenésekor és

8 (Á.) [= Ábrányi Kornél]: A Pestbudai Zenede negyesházados emlékére tartott zeneünnepélyek II., Augusztus 17-e = *Zenészeti Lapok*, V. évf. 49. szám (1865. 09. 7.), 385–389, 386.

9 „A második részt (a purgatóriumot) nem adták elő, mivel nem volt idő rá, hogy jól betanulják.” [Névtelen]: A tegnapi nagy hangverseny = *Fővárosi Lapok*, 1865. 08. 18., 712.

10 (Á.) [= Ábrányi Kornél]: *i. m.* (1865. 09. 7.), 387. (Kiemelés W. Á.)

11 Bülow János [= Hans von Bülow]: Az augusztus 15- és 11-iki zenedei ünnepély, II. = *Pesti Napló*, 1865. 08. 24., 1–2.

távozásakor korlátlan lelkesedési kitörés fogadta és kísérte.”¹² A szerző deleje a *Pesti Napló* munkatársát is megérintette. „Mindjárt Liszt megjelenésekor a kar-nagyi emelvényen szünni nem akaró éljenek és tapsok mutatták a közönség lelkesültségét a lángeszű zeneóriás mellett, de még nőttön nőtt az *Inferno* [...] végeztével, s a zajos jelei az elragadtatásnak csak akkor némultak el, midőn Liszt majdnem az egészet ismételtette. [...] De ez első rész is már oly lelket rázó hatalommal bír, s a legnagyobbszerű szépségekkel telve, hogy örökké felejthetetlen leend azoknak, kik azt hallani szerencsések voltak.”¹³

A közönség egyértelmű tetszésnyilvánítása azt a benyomást keltette Erkelben, hogy a Filharmóniai Társaság slágerszámot mutatott be, és ezért azt abban az évben még kétszer műsorra tűzte. Elvárásában azonban csalatkoznia kellett. Az október 29-ei koncerten félház ha volt, amelyre a korabeli recenziós *hasérvekkal* állt elő. „A közönség részvéte nem volt oly nagy, mint az érdekes programja után, melyben Lisztnek minap csak töredékesen hallott *Dante-symphoniája* is helyet foglalt, méltán várhattuk volna; – erre azonban talán az idő kedvezőtlen választása is hátránnyal volt. Ily magasb szellemi éledelekre a délutáni 4 óra igen korai idő, amennyiben mindjárt ebéd után esik, midőn a római classicus szerint is: renyhe bilincsek nehezedenek a szellemre.”¹⁴ Sajnos, neki a szimfónia sem nyerte el teljesen a tetszését. „Lisztnek azonban múltkori ittlétekor igazsága volt, hogy csak a diabolikus részt adatta elő; bármennyire szép és magasztos a második szakasz: amannak sajátyszerű mélysége s költői kontrasztjai, úgy zenei festés tekintetében különös erőtelje mellett csak bágyadtnak tűnik fel, mint egy nagyszerű Rembrandt mellett valami sima pasztell. Igaz, hogy a *Magnificat*, mint a vallásos kiengesztelés és a mennyei üdv magasztos szózata, mint egy sugárkorona ragyog az egész felett; de ez csupán egy rövid befejező momentuma a második szakasznak. A közönség némi észrevehető szórakozottság mellett is, mely a műbe mélyedését és így a szépségek teljes átélvezését akadályozta, igen meg volt hatva a szép mű előadása által.”¹⁵ Az ismert író-költő, Vadnai Károly, hasonlóképpen nem élvezte fenntartás nélkül a *Purgatorium* zenéjét. „Az első [tételt] már a múlt nyáron hallottuk, s meglepetve erődús színeitől, mesteri hangszerelésétől s az egésznek vad nagyságától az a véleményünk volt róla, hogy Liszt, e műve által – amennyire csak zeneszerző képes lehet rá – valóban Dante hatalmas szelleméig emelkedett. A *Purgatorium*, melyet most hallánk először, bár szintén sok költészettel van írva, mégsem bír ez első rész megrázó érdekességével és hatásával.”¹⁶ A tapasztalatok tehát azt mutatják,

12 [Névtelen]: A pest-budai zenede negyedszázados jubileuma. = *Képes Ujság*, 1865. 08. 18., 723–727, 726.

13 [Névtelen]: Az augustus 17-ki nagy ünnepi hangverseny = *Pesti Napló*, 1886. 08. 19., 1-2, 1.

14 [Névtelen]: Philharmoniai hangverseny = *Sürgöny*, 1865. 10. 31., 1.

15 Uo.

16 Vadnai Károly: Egy hét története. Október 26. = *Hazánk s a Külföld*, 1865/45, (1865. 11. 5.), 713–715, 714.

hogy Liszt személye nélkül a szimfónia nem vonz közönséget, és akik bejönnek, azokat is kizárólag a *Pokol* érdekli.¹⁷

Erkel még egy lehetőséget adott a műnek, de tanulva az október végi esetből: a karácsonyi műsorukban csak a *Pokol* hangzott el. A döntés jónak bizonyult. „Egészen más világrész, sőt más világ szüleménye ez. Ama symphonia [Beethoven: VII. szimfónia] magát az eget tükrözi vissza, e *Pokol* az eget vívást. Ily szempontból Lisztet helyesen nevezték el *zene-titánnak*. E műve, akárhányszor halljuk, mindig úgy megdöbben, mintha először hallanék, s oly mély benyomást tesz, hogy a filharmonikusok valamennyi hangversenyükben ismételhetik. A mai világ, mely a megrázó hatásokat keresi, Lisztben megtalálta zenehősét. Ő felgyújtja képzeletöket, megrázza idegeiket, s most borzalommal, majd ábránddal tölti el egész lényüket.”¹⁸ Ám a kezdetektől voltak, akiket nem győzött meg a darab egyik alkalommal sem, és – ahogy azt hamarosan látjuk – ők képviselték a kritikusok és a közönség nagyobb részét. „Mily nagy költészet Beethoven szimfóniájának legkisebb motívuma, s mennyire csak a száraz reflexión alapulnak Liszt hieroglifái: az is meggyőződhetik ebben, ki eddig netalán kételkedett, ha a két művet [Beethoven: VII. szimfónia, Liszt: *Dante – Pokol*] egymás után hallja.”¹⁹ Így az első három előadás visszajelzései alapján alakult ki Magyarországon (és máshol), hogy főként az első tételt játszották.

Az előbb említett két utóbbi esttel szemben 1869 áprilisában a publikum – a jelenlevő zeneszerzőt – ünnepelni ment a koncertre. „Dante három részét: pokol, purgatorium, paradicsom, kettővé teszi Liszt, az utóbbiak összevonása által; de ebben is fölismerhető az eredeti fölosztás; amilyen megrázó – bár némileg fizikailag is, az idegeket is megrázó – az első rész, a kétségbeesés, a reményvesztettség zenében: épp oly megható és fölemelő a második részben, midőn a hatalmas *Lamentoso*, a bűnbánás, a vágy és aggodalom után a katolikus szellemtől áthatott *Magnificat* megzendül, a megváltás, a diadal, melybe behallatszik az angyalok kara.”²⁰ A tudósító kitért a zeneszerző mágikus hatásra is. „Lehetek, kik ily mérvű zenéhez nem szokva, tán elzsibbadtak már a szimfónia alatt; ezeket felvillanyozhatta ismét a vezénylő Liszt. Különös, majdnem kísérteties látvány volt ez a magas, ősz és száraz pap, mindkét kezével, egyikben a pálcával, igazgatva a zenetömeget. A régi mesék Liszt egyéniségének varázs-

17 Ezen a jelenségen Vadnai is elgondolkodott. „Sokan megütköztek már rajta, hogy a költők nem bírják oly hatalmasan festeni a nagy erényt, mint a nagy bűnt. [...] (A) *Divina commedia* olvasásakor is a *Paradicsom*ot sokszor otthagyjuk, hogy visszatérjünk a *Pokol*hoz, ennek égető tüze sokkal megragadóbb lévén, mint a paradicsom örök szelíd fénye. Nézetünk szerint, e talány kulcsát igen könnyű megtalálni. Magában az életben is a bűnök sokkal erősebb kinyomatúak, mint az erények. A bűn, a szenvedélytől hajtva, maga a mozgalom, az erény pedig a csönd és béke. A jó egy színnel, egy idommal bír – a rossznak ezer változata van.” Uo.

18 [Névtelen]: Az írói segélyegylet hangversenye = *Fővárosi Lapok*, 1865. 12. 19., 1150.

19 [Névtelen]: *Zene = Politikai Hetilap*, 1865. 12. 18., 318.

20 Asbóth J. [= János]: A Liszt-ünnepély = *Pesti Napló*, 1869. 04. 27., 2–3.

hatásáról ismét eszünkbe jutottak; voltak elegenden, akik bámulva látták, hogy milyen nagy és milyen érdekes dolog: karnagynak lenni; voltak elegenden, akik szemüket a karnagyra meresztették, és feledték a zenekart. A zene által felköltött érzések, a parancs és vezetés egész mimikája, amint egy ismerősünk mondá: »minden kóta« meglátszott rajta, arca beszélt.”²¹

1878-ban Liszt ugyan Pesten volt, de gyengesége miatt nem tudott elmenni az előadásra. Erkel Sándor vezényletével dübörgött fel a *Pokol* zenéje, amelyet a közönség jól fogadott. „Liszt *Dante-szimfóniája* ma is megtette hatását, kivált a közép-rész, mely *Francesca da Rimini* epizódját a legszívrehatóbb költészetrel festi; ha ez elbájolta a hallgatóságot, a zenei forgószelel, melyben a kárhozottak nyögése és a démonok üvöltése hangzik a pokoli jelenetek hangba öntése, megrázta keményen az emberek idegzetét.”²² Hosszú ideig, Dohnányi 1936-os előadásig ez volt az utolsó koncert, amikor nagy tömeg hosszan és lelkesen tapsolta meg a művet (és a szerzőt).

„Fárasztó mű” – a stílust érő támadások

A szimfónia ellen rendszeresen felhozott érvek, hogy az első része hangzatos, de üres, a második része pedig unalmas és üres. Ezt a bírálatot a kor számos műírója leírta, elsősorban az idézett Ábrányi-kritikában nem nevesített német konzervatív esztéták.²³ A legélesebb módon azonban, az előző kör bécsi hangadója, Eduard Hanslick, Liszt egykori támogatója, később kérlelhetetlen kritikusa fogalmazta meg az 1881-es bécsi bemutató kapcsán: „a *Pokol és Purgatórium* a legkevésbé muzikális, sőt, zeneellenes”.²⁴ Az őt Pesten olvasó művészeti újságírók véleményüket hozzá igazítva válnak egyre könyörtelenebbé a szimfóniával és Liszttel szemben. (Zongoravirtuózként elfogadták, zeneszerzőként viszont megoszlott a megítélése. Külön kutatást érdemelne a hazai sajtó ellentmondásos (olykor ellenséges) Liszt-képe, amely szemben állt a vezető zenei kör [elsősorban Ábrányi, Erkel és a Zeneakadémia] nézőpontjával.)

Liszt nélkül a publikum igencsak hűvösen viselkedett. Az első emlékesten (1886. október 22.; az I. tétel) megismétlődött az 1865. novemberi eset: félház volt. „A budapesti közönség, mely eddig mindig oly nagy érdeklődést tanúsított a filharmóniai hangversenyek iránt, mai távolmaradásával megmutatta, hogy vagy nem bír érzékkel azon veszteség iránt, mely Liszt Ferenc halálával a zene-művészetet általában, különösen pedig hazánkat érte, vagy (és ez különösen bizonyos köröknek szól) annyira elfogult Liszt Ferencsel szemben, hogy a kegyelet

21 Uo.

22 [Névtelen]: (A második és utolsó nagy zenekari hangverseny) = *Pesti Napló*, 1878. 03. 28., [3.]

23 Ld. bővebben Grimes, Nicole: A Critical Inferno? Hoplit, Hanslick and Liszt's Dante Symphony = *Journal of the Society for Musicology in Ireland*, 7 (2011-12), 3-22, 5.

24 Hanslick, Eduard: 'Concerte' = *Neue Freie Presse*, 15. 04. 1881, 2.

azon kifejezésére sem tartja őt érdemesnek, amelyre a halottak a művelt társadalomban még ellenfeleik részéről is számíthatnak.”²⁵

Liszt deleje nélkül nemcsak a közönség változott meg, hanem az említett módon a kritikusok is. Egyikük az emlékest kapcsán így fogalmazott: „Dantében a legmerészebb hangfestést használja. Mindenesetre átlépi egy zenei Laokoon szabályait, de amit a hangfestéssel el lehet érni, az mind kifejezésre jut benne. Kiérezni belőle még utasító jegyzetek nélkül is a *lasciate ogni speranza*-t kifejező hangokat, a szerelem áldozatainak epedő fájdalmát, a bizarr alvilági képzetek festését, [...] mindazt, mit Dante képzetköre tolmácsol. *Tárgya fölött lehet vitatkozni*, de kidolgozása zsenialitását nem lehet kétségbe vonni.”²⁶ A *Budapesti Hírlap* tárcája konkrétabban fogalmaz: „A technikai nehézségek igazi összerakott tömegén, a *Dante-szimfónián* tökéletes biztossággal és könnyűséggel haladt át, és amely finoman árnyalta a *Francesco du Rimini* édes gyöttrődésű szerelmi epizódját, éppoly hatalmasan adta vissza a poklot festő, egymásra tornyosult óriás hangzavart. A *Dante-részlet* azonban ma is fárasztó volt a közönségre, mint mindig. Kimerülve távoztunk tíz óra tájt az Operaházból.”²⁷

Bő tíz évvel később (1898) újfent csak a *Pokol* hangzott el, de a közönséget az sem érdekelte. „Liszt *Dante szimfóniájának* első része a szerző tisztelőitől melegen fogadtatott.”²⁸ A *Magyar Újság* erőteljesebben fogalmazott: „A közönség szívesen fogadta [Dvorak *Othello* nyitányát]; szívesebben, mint Liszt *hideg és rideg* *Dante-szimfóniáját*.”²⁹ A támadásba a máskor érzékeny Merkle Andor is beszállt. „Az a néhány poétikus részlet, amelyet különben sem annyira az eszmei tartalom, mint inkább színpompás, erőteljes instrumentációja tesz hatásossá, még mindig nem kárpótol a mű végtelen hosszadalmasságáért.”³⁰ A kor másik ismert ítése, Béldi Izor még keményebben bírálta: „Liszt Ferenc művéhez fonalat egyedül Dante költeménye szolgáltat, noha ez sem teszi világosabbá ezt a *zürzavaros, zagyva zeneképet, amely olyan, mint a Liszt Ferenc legtöbb zenekari műve*: szegényes tartalom csillogó köntösben. Mert a hangszerelés, a hangszínezés e műben is szinte kápráztató: a gyehebben szenvedőknek jajveszékeltése éppolyan jellemző kifejezést nyer, mint a Paolo és Francesca di Rimini szerelmi ömlengése – de azért mélyebb hatást nem kelt egyik sem – ma este is, a kitűnő előadás dacára, hidegen hagyta a közönséget.”³¹ (Sajnos, az ő véleményét tekinthetjük általánosnak, s nem a zeneakadémiai körökét.)

Liszt születésének századik évfordulója alkalmából, előbb a Zeneművészeti Főiskola Akadémiai Zenekara adja elő a teljes művet Hubay Jenő (1911. jún. 1.),

25 [Névtelen]: (A filharmóniai társulat) = *Pesti Hírlap*, 1886. 10. 26., 3.

26 [Névtelen]: (Liszt Ferenc emlékének szentelték...) = *Pesti Napló*, 1886. 10. 26., 2. (Kiemelés W. Á.)

27 (E.): A filharmonikusok Liszt emlékének. = *Budapesti Hírlap*, 1886. 10. 26., 1.

28 [Névtelen]: Filharmonikus hangverseny = *Alkotmány*, 1898. 01. 27., 10.

29 [Névtelen]: A filharmónikusok [sic!] = *Magyar Újság*, 1898. 01. 28., 11. (Kiemelés W. Á.)

30 (m.a.) [= Merkle Andor]: (Filharmonia) = *Magyarország*, 1898. 01. 28., 12.

31 (-Idi) [= Béldi Izor]: Filharmoniai hangverseny = *Pesti Hírlap*, 1898. 01. 27., 9. (Kiemelés W. Á.)

majd a Filharmóniai Társaság Kerner István (1911. nov. 8.) vezényletével.³² A zeneakadémiai előadásról kevés forrás számolt be, azok egyértelmű sikert említenek, igaz, kevesen hallhatták az előadást. A *Budapesti Hírlap* így summázta: „A meghívott, előkelő közönség zajos tapssal jutalmazta a közreműködőket.”³³ A filharmonikus előadásáról a legtöbb kritika kedvezően nyilatkozott. Sőt, az előbb idézett Béli Izor is megváltoztatta véleményét – az ő ízlése és a filharmonikusok játéka is érett az évek során. „A *Faust-szimfóniának* [a legtöbbre tartott zenekari Liszt-darab] szellemi ikertestvére ez a nagyszabású mű; szerkezetében, hármas tagoltságában a befejező kórossal, szintén emlékeztet arra. De a *Dante-szimfónia* nemcsak afféle zenei töprengés – mint amaz, a Faust-problémán való merengés – hanem színdús illusztrációja a *Divina commoedia* főbb részleteinek; mintegy zenei leszűrődése ama gondolat- és érzelemkomplexumnak, amelyet Dante halhatatlan műve keltett a zeneszerző lelkében. [...] *Főleg az első rész, az Inferno, nagy hatást keltett; a lasciate ogni speranza* megrázó akcentusai, Paolo és Francesca *Andante amorosója*, a megkapó Fisz-dúr részlettel és a Sátán által üldözőbe vett elkárhozottaknak rémes viaskodása, egyaránt lekötötték a hallgatóság figyelmét. A második rész, a *Purgatorio*, már kevésbé kötötte le a hallgatóság figyelmét. Eleinte a tisztító hely békés hangulatát ecsetelő bevezetés, az első rész riadó akcentusai után, hatásos ellentét volt ugyan; a később kibontakozó fugato is keltett érdeklődést, de egyes részletek, valamint az egész rész hosszadalmassága végül mégis csak kifárasztotta a hallgatót. Csak akkor élénkült fel ismét a hangulat, mikor a harmadik rész női kórusa, a régi katolikus zsoltár felhasználásával készült *Magnificat* fölcsendült.”³⁴ Hasonlóan elismerő a *Népszava* kritikusa is. „A nagyarányú, impozáns mű [...] mély hatást tett a szinte ünnepi áhítattal hallgató közönségre, különösen a zárótétel női kórusa ragadta meg ihletett száryalásával.”³⁵

A *Pesti Napló* munkatársa viszont megkérdőjelezi a szimfónia jelentőségét. (Tegyük hozzá, az egész cikk a magyar zenekultúra hanyatlásáról, a közönség ízlésvesztéséről és a zenészek ellustulásáról szól.) „A mai est közönsége is hidegen fogadta a *Dante-szimfóniát*, amint a följegyzések szerint minden előadásán ez volt a sorsa. Pedig az előadáson nem múlt, mert a zenekar Kerner István vezetése alatt igen jót produkált. [...] A mű grandiózus felépítését megcsodálták, de tartalmi szegénységét ismét meg kellett állapítani.”³⁶ Külön fullánkja a kritikának, hogy a korábbi előadásokat is kudarcnak minősíti, mint láttuk, nem egészen alaptalanul. Csáth Géza a közönségről nem ír, viszont a művet bőven bemutatja

32 Hubay Jenő olyannyira megkedvelte a művet, hogy 1921-ben, Dante halálának 600. évfordulójára saját *Dante-szimfóniát* írt *Vita Nuova* címmel. Ld. Windhager Ákos: *Beatrice és Francesca – A magyar Dante-kantáták hősnői = Magyar Művészet*, 2021/6, 112–130.

33 (k.a.) [= Kern Aurél]: (Liszt-hangverseny) = *Budapesti Hírlap*, 1911. 06. 2., 12.

34 (-ldi) [= Béli Izor]: Első filharmonia hangverseny = *Pesti Hírlap*, 1911. 11. 9., 8. (Kiemelés W. Á.)

35 (nf.) [= Nagy Ferenc]: Filharmóniai hangverseny = *Népszava*, 1911. 11. 09., 5.

36 [Névtelen]: Filharmonia = *Pesti Napló*, 1911. 10. 9., 14. (Kiemelés W. Á.)

és értékeli. „Nagyszabású és döbbenetes opusz ez, amely Liszt géniusának minden tulajdonságát magán viseli. Kétségtelen, hogy a legjobban sikerült az első tétel, a *Pokol*. Itt valósággal tombol Liszt mágikus fantáziája, és az *Inferno* borzalmainak festésében hipnotikus erejével ragadja el a hallgatót. [...] A *Tisz-títóhely*, a második tétel, fájdalmas, vágyó, misztikus jellegű zene. [...] A harmadik tétel a *Magnificat* címet viseli. Tulajdonképp a Mennyországba vezet, ahol a boldogok énekekkel dicsérik az Urat. Természetesen ez a szimfónia legkevésbé érdekes része.”³⁷

Az elutasító kritika közhelyei állandósultak, és a közvetlen befogadói élményt is felülírták. Az előadók részéről kiváló 1921-es Dante-koncerten a közönség és az újságírók a megszokás alapján álltak ellen a mű hatásának. „Tíz év óta nem adták Lisztnek ezt a hatalmas alkotását, *de külföldön is ritkán játsszák*, mert pompázó hangszínei, sokszor megdöbbentő dinamikai hatásai mellett is fárasztó mű.”³⁸ Az, hogy a szimfóniában mennyi szellemi tartalom van, mutatja, ahogy más kritikusok (is) Rorschach-tesztként írtak róla. Az 1931. októberi koncert kapcsán az egyik újságíró szerint a közönség még mindig nem érett meg rá, a másik viszont már korszerűtlennek ítélte. A *Budapesti Hírlap* munkatársa így írt: „(M)ég jó sok időnek kell eltelnie, míg közönségünk rátalál azokra a nagy és mély gondolatokra, melyek e művekben rejlenek. A *Dante-szimfónia* titáni vívódásait, [...] nálunk még mindig idegenkedéssel hallgatják, Liszt itthon ugyancsak későn kezdett hódítani.”³⁹ A *Magyarország* tudósítója mintha csak neki felelt volna: „A maga idejében forradalmi hatása lehetett ez az impozáns technikával, csillogó virtuozitással felépített zenemű, de ma másként képzeljük el az *Isteni színjáték* zenei illusztrálását, és Liszt művét hallva igazat kell adnunk Hanslicknak, aki [...] kegyetlen őszinteséggel mondta meg véleményét erről a kevésbé tartalmas kompozícióról.”⁴⁰ Jemnitz Sándor, a *Népszava* munkatársa hasonlóképpen ír 1936-ban is: „[Dohnányi] Liszt Ferenc tagadhatatlanul szebben elképzelt, mint megalkotott és ugyancsak tagadhatatlanul hosszadalmas *Dante-szimfóniáj*át szólaltatta meg.”⁴¹ Véleménye hat évvel később iróniával telítődött: „Valljuk be egyszer egyébként is – *halkan, de őszintén* –, hogy Liszt Ferenc *Dante-szimfóniáj*ától nem tagadható meg az »unalmas« jelző. Tisztelettel és csodálattal adózunk a zongoraművek sziporkázóan szellemes és ragyogóan virtuóz szerzőjének. Dante költeményének ez a zenébe átültetett pokla viszont abban a bűnben leledzik, amelyet Voltaire a művészetek legsúlyosabbikának bélyegzett

37 (Cs. G.) [= Csáth Géza]: Első filharmóniai hangverseny = *Világ*, 1911. 11. 9., 12.

38 [Névtelen] [= Péterfi István]: Filharmónia = *Világ*, 1921. 10. 11., 8. (Kiemelés W. Á.)

39 [Névtelen] [= Haraszti Emil]: Hangversenyek = *Budapesti Hírlap*, 1921. 10. 13., 5.

40 [Névtelen] [= Cserna Andor]: Két hangverseny = *Magyarország*, 1921. 10. 12., 7.

41 (J. S.) [= Jemnitz Sándor]: A Filharmóniai Társaság VI. bérleti hangversenye = *Népszava*, 1936. 01. 28., 4.

meg: az unalomban.”⁴² (A kritikus láthatóan a zeneszerző Lisztet elutasító dualizmuskori újságírói magatartását veszi át.)

A fejezet végén álljon itt két hozzánk közelebbi kritikarészlet, amelyet írhatott volna akár Jemnitz Sándor is. 1981-ben a Zeneműkiadó későbbi vezetője mintha ismerte is volna a kritikáját: „Lisztnek ez a műve – *nyílt titok* – nem a leg-sikerültebbjei közül való. Túlméretezett, elsősorban kifejezőeszközeiben (bombasztikus pokollátomások, érzelgősbe hajló líra) és formálásmódjában.”⁴³ Az *Új Ember* szerkesztője pedig 2015-ben vetett papírra hasonlókat: „(A)z istenit tekintve szelíd és meditatív Liszt Ferenc *Dante-szimfóniájának* első részével jutott el zeneszerzői pályafutásának csúcsára. [...] Purgatórium-víziója erőtlenebb, elmosódó. Az arányok elbillennek, a koncepciót hiányosnak érezzük. A menny-ábrázolására lényegében már kísérletet sem tesz, mintha nem tartaná rá képesnek magát. A »tükör nélküli« valóságlátomást Liszt hagyományos egyházi dicőítéssel, egy rövid *Magnificattal* váltja ki.”⁴⁴

Az elmúlt 160 évben számos zenetudományi szakmunka elemezte a szimfóniát, jelentőségét legkésőbb 1911-ben kőbe (kánonba) vésték. A magyar közönség vele szemben kialakult beállítódása azonban – úgy tűnik – maradandó. Amiképp a kritikák említett közhelyei is.

„Templomi dekoráció”

Az azonban, hogy hiányzott (és ma is hiányzik) a rendszeres koncertéletből (ld. 3. táblázat), még egy okkal magyarázható: bírálói a belévetített katolicizmust utasították el. Az 1921. október 10-ei koncert beszámolóiban a korábban csak burkolt katolicizmusellenesség nyíltan kimondatott. A katolikus jelleget az értelmezők számára az irodalmi alapszöveg, a zeneszerző abbésága és a szimfónia utolsó főszakasza, a *Magnificat* alkalmazása bizonyította. Dante szövege a misztikus-katolikus hagyományból merít, és a dogmáktól nem tér el (így valójában nem menti fel a bűnösöket, Paolót és Francescát sem).⁴⁵ Liszt maga is katolikus volt, és bár küzdött a gyarlóságaival, hitét és a hittételeket sosem tagadta meg. Felvette a négy alsó papi rendet is, így volt jogosult az abbé címre. A *Magnificat* („Magasztalja az én lelkem az Urat!”) azonban nem köthető kizárólagosan a katolicizmushoz, mert a *Szentírás* (Lk 1,46 – 55) részeként a legtöbb felekezet számára kanonikus szöveg, és számos zenei feldolgozása követ-

42 (J. S.) [= Jemnitz Sándor]: A Filharmóniai Társaság III. bérleti hangversenye = *Népszava*, 1942. 12. 13., 8.

43 Boronkay Antal: Koncertkritika = *Muzsika*, 1981/7, 21–27, 25.

44 Pallos [Tamás]: Isteni színjáték, emberi drámák = *Mértékadó*, 2015. 09. 14., 6–7.

45 Ld. Dante nem reneszánsz, hanem középkori felfogását és annak filológiai alátámasztását, Bán Imre: Francesca da Rimini (A Pokol V. énekének magyarázata) = Uő.: *Dante-tanulmányok*. Bp., 1988, Szépirodalmi K., 117–136.

keztében önálló zenei műfaj (ld. az evangélikus J. S. Bach máig közkedvelt *Magnificatját*).

A mű első katolikusellenes bírálata Wagnertől származik. „Tehát Divina Commedia! Fölséges gondolat! Pillanatig se kétlem, hogy a Pokol és Purgatórium sikerülni fog. A Paradicsommal azonban baj lesz... Dante művében is ez a rész a leggyöngébb. [...] Amennyire tetszett, hogy a költő ifjúkori szerelmesében testesíti meg a doktrínát, mely az önzés rabságából szeretet által váltja meg az embert, s amíg ezt az üdvözlő Beatrice-tant gyönyörrel s lelkesedéssel valom, éppoly kevésbé tudom élvezni skolasztikus szörszálhasogatását.”⁴⁶ Más helyen Wagner kifejti azt is, hogy a szimfónia első lezárása azért nem tetszik neki, mert abban a „fenséges Ūristent” hallja, és azt – a katolicizmussal együtt – elutasítja. (Míg a protestantizmusban erőt lát.)

E levél is megerősíti Lisztet abban, hogy a *Magnificat*ot válassza, amellyel – katolikus gesztusként – mind a dramaturgiai, mind a programkérdést megoldotta: Beatrice helyett a Szűzanyát állította a középpontba.⁴⁷ Ezt tanítványa, Richard Pohl műismertetésében magyarázza meg: „[A purgatóriumnak a mennyországgal való összekötése] (m)ind zenészet, mind pedig magából a katolicizmus dogmájából folyó okoknál fogva előnyösnek kelle szerző előtt feltűnnie, külső forma tekintetéből éppoly kevésbé elválasztani a második részt a harmadiktól, mint ahogy azok bensőleg egymással elválhatatlan kapcsolatban kell, hogy álljanak.”⁴⁸ A dogmákon túl Liszt romantikus hite (látomása [a *Magnificat* szakasz eredeti címe *Vision* volt]) tárul fel, ahogy azt Pohl írásából kitűnik: „E tekintetben azt mondhatjuk, hogy Liszt szóban forgó szimfóniai zenéje – legáltalánosabb értelmében – *kiegészíti a vallásosat*, amennyiben az elvont értelemben vett vallási érzület szolgál alapjául, vagyis: ama lelki szükség, mely minden időközön át élt s él az emberiség keblében, fel-felsőhajtván s egy boldogabb jövő után epedezvén az Egek uránál; ama vágy, mely elfordul a földiestől, a mulandótól s az örök szép, jó és tökéletes legmagasztosabb eszményképével foglalkozik, hogy általa végtelen vágyát és reményét teljesülve lássa.”⁴⁹ Összegezve tehát, katolikus ikonográfiát alkalmaz (mint Goethe a *Faust* zárókórusában), a Szűzanyát állítja a harmadik szakasz középpontjába, de az általános értelemben vett emberről (Jedermann-hagyomány) szól Dante nyomán.

A katolikus tartalmat a hazai kritikusok közül első ízben Csáth utasítja el nyíltan. „A harmadik tétel [...] a Mennysországba vezet, ahol a boldogok énekkel

46 Wagner, Richard levele Liszt Ferenchez (1855. június 7.). Idézi és magyarra fordította Demény Dezső, ld. Demény Dezső: *Hangversenykalauz*. Bp., 1938, Rózsavölgyi és Társa, 159.

47 A katolikus értelmezés érdemi kifejtését ld. Watzatka Ágnes: Gregorián dallamok Liszt Ferenc Dante-szimfóniájában = *Zenatudományi Dolgozatok, 2015–2016. In memoriam Kiss Gábor*. Szerk. Gilányi Gabriella és Kiss Gábor. Bp., 2018, MTA BTK, Zenatudományi Intézet, 296–312, különösen: 310–311.

48 Ábrányi Kornél: Bevezető magyarázat. Liszt Ferenc „Dante-symphoniájához” Pohl Richárd után = *Zenészet* *Lapok*, V. évf., 46. szám (1865. 08. 17.), 363–367, 364.

49 Uo. 365. (Kiemelés W. Á.)

dicsérik az Urat. Természetszerűleg ez a szimfónia legkevésbé érdekes része. Határozottan nem volt szerencsés ötlet egy »római katolikus mennyországot« állítani a hallgatók elé, amint azt Liszt teszi, midőn liturgikus dallamot vesz alapul és abból fejleszti ki a tételt. Ez megköti a fantáziát és kikapcsolja a dantei alap gondolatot.⁵⁰ Csáth gondolatát fejleszti tovább Tóth Aladár az említett 1921-es Kerner-előadás ürügyén. (A zenetörténész Liszt-képe lényeges eltér a korábbi elemzők [vö. id. Ábrányi Kornél, Molnár Géza vagy Járosy Dezső] portréitól, dekonstrukciós kísérlete azonban – ha nem is értek egyet vele – a későbbi nagy kutatások [vö. Szabolcsi Bence: *Liszt Ferenc estéje*] elindítójává vált.) Előbb a költőt és a zenészt állítja szembe eszmei alapon. „Dante a középkor dogmatikus ridegségéből és misztikus szertartásosságából a reneszánszhoz vezető úton haladt – Liszt az ember erkölcsi hivatásáért szinte aszkétikusan harcoló forradalmak lüktető forráságából, szertartásos és hideg, az emberek erkölcsi kényelméből csillogó kultúrát kovácsoló neokatolicizmusba kívánczó kor gyermeke.”⁵¹ (Az ellenérveket lásd korábban.)⁵² Majd a komponista hitét kérdőjelezi meg. „Az ő [Liszt] kultusza kellemetlenül módszeres, utilitarisztikus, hiányzik belőle a kiharcolt vallás őszintesége. Liszt művészetében hamis hang a vallásosság, mely misztikumával hedonizmust, kenetteljességével világiasságot takar.”⁵³ Mind az első, mind a második állítását cáfolta számos kortársa (pl. Pauler Ákos, Horusitzky Zoltán), de mások mellett jóbarátja, Molnár Antal is.⁵⁴ A következő szakaszban a szerzőt már kísértőként festi le: „Ezért Liszt eszmeileg korára áldatlan hatást gyakorolt – nem kis részben az ő bűne, hogy a *Meistersinger* nagyszerűen protestáns életerejű komponistájából a *Parsival* kenetes prédikátora lett. A jellemzően neokatolikus elem veszedelmesen megbontotta Liszt műveinek egységét, és kiszolgáltatta őt magát annak a kultúrszomjas esztétikumnak, mely

50 (Cs. G.) [= Csáth Géza]: i. m. (1911), 12.

51 Tóth Aladár: Liszt Dante-szimfóniája = *Nyugat*, 1921/21, 1639–1640, 1640.

52 Dantéhoz ld. 44. lábjegyzet (Bán Imre-tanulmányát), Liszthez ld. 46., illetve 53. lábjegyzet (Pauler Ákos tanulmányát.)

53 Uo.

54 Pauler hosszú eszme-futtatás után (mely kitér Liszt belső nyugalomra vágyódására, féktelen természetére és miszticizmusára) így összegzi mondandóját: „Liszt Ferenc lelkének szükség-szerűen be kellett olnadnia az egyház életébe, mert vallásossága minden ízében katolikus vallásosság volt, mely egyedül felelt meg emberi és művészi törekvéseinek.” Ld. Pauler Ákos: Liszt Ferenc vallásossága = *Muzsika*, 1929/1-2, 29–32, 32.

Horusitzky ezt írja: „Ő élte a vallást, annak legfőbb parancsában: a szeretetben. Egész lény a »krisztusiség emanációja« volt.” Ld. Horusitzky Zoltán: A katolikus Liszt Ferenc, I. = *A Zene*, 1938/13-14, 217–221, 218.

Molnár Antal, aki a transzcendenciát a művészet feltételének tartotta, így látta Liszt hitét: „Az a végtelenbe-merülés, mely pl. Liszt *Magnificat*-jában, a *Dante-szimfónia* zárórészében a lélek éteri szárnyalását közvetíti, elmosódó ritmikájával misztikus sejtelemnek szimbolizálja a hitet, bizonytalan vágynak, áhíthatnak. Az ilyen hit pesszimiztikus; menekülést jelent az élet zord valóságából valami bizonytalanba, a visszasírt, de elvesztett Édenkertbe.” Ld. Molnár Antal: Liszt Ferenc esztétikája zeneműveiben és írásaiban = *Esztétikai Szemle*, 1936/3, 113–129, 128.

egyéniségét az eklektikusság színeivel festi tarkára.”⁵⁵ (Azt a korban is tudták, hogy Wagner élesen tiltakozott volna a vád ellen [éppen a *Dante* rá tett hatásáról elterjedt nézeteket igyekezett ingerült levélben megállítani], de ma már az is világos, hogy a *Parsifal* alapját a Grál-jelkép ellenére alapvetően a korban ismert buddhista tanok befolyásolták.)⁵⁶

Az elemzés következő részében Tóth a német zenetörténeti előzményeket emeli ki Liszt kárára, végül kimondja, hogy a *Dante-szimfónia* művészi és szellemi zsákutca. „Liszt Ferencet a már-már feltámadó francia új katolicizmus hódította meg: Dantéban a víziós elem után a liturgikus ornamentika vonzotta legjobban képzeletét. S míg a protestáns vallásos művészet, ha fáradtan s Bach győzelmes próféta-ságából a Brahms *Requiem* sötét filozófiájába hanyatolva is, de megtartotta az étellel mélyen etikus kapcsolatát, addig Liszt vallásos stílusa, így a *Dante-szimfónia* befejezése, a templomi dekoráció szerepére süllyedt: esztétikussá, másodlagossá, étellelenné vált.”⁵⁷ Tóth – ha lerántjuk a művészelméleti apagyilkosságról a leplet (de az egyik felét mindenképpen) – nem a misztikus-keresztény tanítással hadakozik, hanem a katolicizmussal. (A kor magyar protestáns értelmisége árnyaltabban látta Dante munkásságát. Baltazár Dezső, debreceni református püspök, magánlakosztályát egy Dante-szobor uralta.⁵⁸ Másik példa: a református prédikációkban Dante *Színjátékára* az ötödik evangéliumként hivatkoztak. Tóth ellenszenvének mélyebb okait a jelen tanulmányban nem követjük.) Kodály tanítványaként megközelítése nem egyezett mestere irányával (ahogy azt később látjuk).

A szimfónia ismét tíz év szünet után hangzott el, amikor Dohnányi vezényelte élő rádióadásban (1931. február 11.), a Nemzetközi Rádió Unió közvetítésében. A művet a karmester választotta – a magyar és az egyetemes kultúra ékköveként – a teljes európai zeneirodalmi kánonból. Azért bírt üzenetértékkel a szimfónia, mert a külföldi adók magyar adásként cigányzenei közvetítést kértek.⁵⁹ (Az adás második felében az szöveg.) Két évvel később a modern zenét magas színvonalon megszólaltató Budapesti Hangversenyzenekar játszotta a darabot Stefániai Imre zongoraművész vezényletével. Tóth, ha nem is vizsgálta felül véleményét, hajlandó volt más hangnemet használni. „[Stefániai]

55 Tóth: *i. m.* (1921), 1639.

56 Wagner 1859. október 7-én levele a Liszt-Wagner-szakirodalom próbaköve. Wagner felel Pohl négyrészes cikkére (melyben Pohl kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a wagneri harmónia-rendszer, köztük a Trisztán-akkord, valójában Liszt munkásságában jelent meg először tudatos tematizálás keretében, és a zenedrámák atyja ezt tőle tanulta). Miközben kényszeredetten elismeri az állítást, kikéri magának, hogy bárki összehasonlíttassa kettejük zeneiségét. (Korabeli és későbbi hívei azután fordítva végezték el ugyanezt a munkát, köztük Tóth is.) A levél magyar kivonatát ld. Walker: *i. m.* (1994), 517.

57 Tóth: *i. m.* (1921), 1640.

58 Vásáry Tamás: *Üzenet. Első rész.* Szerk. Keresztesi József. Bp., 2013, Libri Kiadó, I/22.

59 [Névtelen]: Rövidesen megépül az új magyar rádióállomás. Szóts Ernő nyilatkozata a rádió programjáról = *Budapesti Hírlap: Rádió B. H.*, 1931. 01. 30., 1.

világosan, határozottan, előkelő, komoly művészi felfogásban és egyszersmind ragyogó lendülettel, hatásosan állította elének ennek a nagyszabású, nehéz zene-költeménynek hatalmas épületét.”⁶⁰ A harcias kiállást ezúttal a zeneszerző-kritikus Lányi Viktor vállalta. „A közönség Liszt-ismerete kibővült a Dante-szimfónia meghallgatásával anélkül, hogy Liszt művészetének értékelésében ezáltal különösebb változás állott volna be. A szellem kiválasztottjainak papi felsőbbbségével tetszelgő világfi értelmezi ebben a műben a középkor hatalmas vallásbölcseleti eposzát, a *Divina Commediát*. Aki Liszt zenéjében az egyéni megszólalás igazságát, tehát a szó valódi értelme szerint való költészetet keresi, azt nem mernék a Dante-szimfóniához mint biztos és bőséges forráshoz utasítani. Az első rész – zenei széljegyzet az Infernóhoz – a külsőséges, patetikus eszközök halmozásával festi a pokol borzalmait. A szerelem bűnösei – Paolo és Francesca – mintha az unalom börtönében vezekelnének itt azért, amit a földön elkövettek. Nekünk többet mondó és a maga elvont légiességében érdekesebb a szimfónia második része, amely a Purgatórium elképzeléséből született s a Mennyország átszellemült *Magnificat*jával ér véget.”⁶¹ Meglepő a keményszavú bírálat végén, hogy neki éppen a második tétel, azaz a „katolikus” dimenzió tetszett.

Mintha csak Tóth 1921-es írására felelnének, az 1933. januári koncert kapcsán a kereszténységet hangsúlyozó beszámolók születtek. A jeles zenetörténész-könyvtáros, Prahács Margit így írt. „Liszt eme szimfóniája nélkülözi a *Faust-szimfónia* nagyszerű közvetlenségét, eleven, fény és árnyék ellentéteképpen ható hármastagozottságát. Az előszó [Pohl idézett szövege] meg is magyarázza, hogy a Pokol a Purgatóriumtól sem tartalomban, sem formában nem lehet elválasztani; az eget pedig a zene csak földi visszasugárzásában, az isteni kegyelem felé forduló lelkek fényében ábrázolhatja. [...] Liszt zsenijének csodálatos kincseiből azonban itt is bőven találunk. [A feloldást] szolgálja az utolsó rész a *Magnificat*-kórossal. Éterikus magaslatokon lebegő zene, amely után méltán hihetjük, hogy a menny zenei ábrázolása is méltó zeneköltőt kapott volna Lisztben.”⁶² Hasonló módon az előadás által kidomborított keresztény jelleget hallotta ki a műfordító-kritikus Dietl Fedor is. „[A] zenekar tündöklő dinamikai hatásokban adott hangot a pokolbeli gyötrelmek s a megdicsőülés átszellemült érzései közötti ellentétnek, foglalta dalba Dante halhatatlan művének lenyűgöző alap gondolatait és juttatta végül kifejezésre a *Magnificat* szinte túlvilági apoteozisában az *Úr színe előtt meghódoló ember imádságos áhítatát*.”⁶³

Ugyanazon év őszén Liszt unokája, Gilbert Gravina gróf dirigálta a szimfóniát. A lelkendező kritikák között megbújik a keresztény lélek túlvilági útjáról

60 (t-th) [= Tóth Aladár]: Liszt Dante-szimfóniájának előadása = *Pesti Napló*, 1933. 01. 11., 11. (Kiemelés W. Á.)

61 (lv.) [= Lányi Viktor]: Liszt Dante-szimfóniája = *Pesti Hírlap*, 1933. 01. 11., 9. (Kiemelés W. Á.)

62 Prahács Margit: Zene = *Napkelet*, 1933/2., 149–152, 150.

63 (d.f.) [Dietl Fedor]: Az Országos Liszt Ferenc Társaság zenekari estje = *Nemzeti Újság*, 1933. 01. 11., 9. (Kiemelés W. Á.)

együttérzéssel szóló Haits Géza írása, amely kiemeli a szimfónia erényeit, de megállapítja, hogy a stílusa elavult. „A *Dante-szimfónia* Lisztnek egyik legjelentősebb költői műve. Valahányszor halljuk, mindig úgy érezzük, hogy a tizenkilencedik század legzseniálisabb embere szól hozzánk, ennek a letűnt kornak legjellemzőbb, legértékesebb, legkifejezőbb megnyilatkozásaival. A legnagyobb hiba volna ezt a művet a mai kor követelményei szerint elfogultan felfogni. Liszt, ha ma élne, ennek a mi korunknak jellemző hangján fejezné ki az emberi méltóság legmagasabb csúcsán gondolat- és érzésvilágát A mai füllel hallgatva, zenei nyelvének romantikus áradása nem egyszer zavarbaejtő s talán fárasztó is.”⁶⁴ (Még 1933-ban is csak a „fárasztónál” tartunk. Pedig edzettebbek voltak, mint ma vagyunk.)

A neves alkalomból Tóth is tollat ragadott. „Mennyivel könnyebb volt Lisztnek »befejezett« alkotást teremteni a *Dante-szimfóniában*, mely a mai hangverseny második részében került előadásra! Liszt itt is »forradalmár«, »kezdeménevező« – de mögötte áll hatalmas támaszként a német kultúra egész óriás tradíciója, Berlioz nemzetének nagyszerű irodalmisága és magának Dante népének klasszikus művészi kultúrája. Liszt, ha itt nem is alkotott »örököt«, nem is jövedölt »örököt«, de bekapcsolódhatott valami »örök« emberi nagyságba...”⁶⁵ Látható, hogy Tóth szempontjai elmozdultak, az eddigi katolicizmus-ellenesség mellett a nemzeti és az európai kultúra ellentétét hangsúlyozta. (Nyíltan zajlott Liszt szellemi örökségéért a harc, amelyben Tóth Bartók harcostársa volt. Ám amíg utóbbi németellenessége miatt kiállt a „Liszt a mienk” irányzat mellett, Tóth elutasította azt. [Korábbi előzményeket követően 1931-től kezdődően a zeneszerző egyetemes jelentősége mellett a magyar identitását hangsúlyozták.] Tóth velük szemben hazátlan művészt látott, akinek a szellemi gyökerei közt voltak magyarok is; de mind az őt ért hatásokat, mind a művészetéből fakadó áramlatok csak az európai [elsősorban a német] kultúrából érthetőek meg. 1944-ig a „Liszt, a mienk”, 1949-et követően Tóth irányzata [katolikusellenes, egyetemes zeneiség] lett a győztes, aminek hatásai máig érnek.)

A *Dante-szimfónia* zenei értéke és eszmei programja mellett 1942-ben a – korábbiakhoz hasonlóan – Dohnányi állt ki, valamint barátja, Kodály Zoltán. Az utóbbi, akinek 70. születésnapját ünnepelte a Filharmóniai Társaság, olyannyira közel érezte magához a liszti túlvilágjárás zenéjét, hogy a maga választotta műsorban a hálaadó miséjét, a *Budavári Te Deumot* állította mellé párba.⁶⁶ Ahogy a *Budavári Te Deum* nem (kizárólag) katolikus, hanem keresztény hitvallás (hálaadáson túl könyörgés), úgy mutat rá a teljes létre (a földi és a metafizikai síkon) a Liszt-mű is. (A *Dante* katolikus ikonográfiájú egyetemes szakrális jellegét támasztja alá, ahogy Liszt két kései magyar örököse: Hubay Jenő és Dohnányi Ernő utal rá. Hubay saját *Dante-szimfóniájának* [*Vita Nuova*], Dohnányi a *Cantus*

64 H. G. (Haits Géza): *Zenekari Liszt-est = Magyarország*, 1933. 11. 16., 10. (Kiemelés W. Á.)

65 Tóth Aladár: *Liszt-hangverseny Pembaur József közreműködésével = Pesti Napló*, 1933. 11. 16., 10.

66 (Sz. I.) [= Szelényi István?]: *Kodályt ünnepelte a Filharmónia = Nemzeti Újság*, 1942. 12. 13., 15.

vitae [Az ember tragédiájából átszerkesztett] oratóriumának a végét a Liszt-műre emlékeztető *Hozsannával* zárja. Mindhárom esetben a földi-túlvilági stációkat végigjáró irodalmi szereplő jut el a megdicsőülésig.)⁶⁷

Összegzés

1958. máj. 26.	Vaszy, Debreceni MÁV	mind	<i>Debrecen</i> : először. (nem került elő kritika)
1961. nov. 22.	Ferencsik, ÁHZ	mind	Bartók: <i>Cantata profana</i> -val párban Liszt születésének 125. évfordulója
1962	Lehel, MRZ	mind	1. Hungaroton-felvétel: „A pokolra szállás drámai hangja, [...] a Purgatórium-rész <i>Lamentosója</i> , [...] valamint a mű csúcspontja, a <i>Magnificat</i> -zárókórus, – ezek a felvétel legszebb részletei
1972. ápr. 27.	Vaszy, Szegedi Szimf.	mind	„Szeged zenéje Budapesten” program keretében
1978. márc. 17.	Kórodi, MÁV	mind	(nem került elő kritika)
1978	Lehel, MRZ	mind	2. Hungaroton-felvétel
1980	Eck Imre, Pécsi Balett	mind	„Ez a mű az emberi lét legnagyobb érzelmeiről – az életről és halálról szól. Ezen belül az emberi kapcsolatokról.”
1981. máj. 13.	H. Fricke, MRTZ	mind	„Lisztnek ez a műve – nyílt titok – nem a legsikerültebbjei közül való.”
1984. márc. 16.	Jancsovics, Győri Filh.	mind	<i>Sopron</i> – Liszt-émlékest (nem került elő kritika)
1985. jan. 18.	Nagy F, MÁV	mind	(Dante-program)
1986. márc. 17.	Petró, Szombathelyi Szimf.	mind	<i>Szombathely</i> : Liszt-émlékest (nem került elő kritika)
1986. márc. 20.	Doráti, MRZ	mind	BTF: Liszt-émlékest (nem került elő kritika)
1986. nov. 10.	Oberfrank, Szegedi Szimf.	mind	<i>Szeged</i> (Se a múról, se a közönségről nincs említés)
1996. máj. 20.	Houlihan, Szombathelyi Szimf.	mind	<i>Szombathely</i> : Liszt-est
1998. szept. 17.	Vásáry, MRZ	mind	...
2000. nov. 3.	Vásáry, MRZ	mind	Durkó: <i>Széchenyi-oratóriumával</i> párban

3. A *Dante-szimfónia* dokumentált magyarországi előadásai (1958–2000)
(MR(T)Z: Magyar Rádió (és Televízió) Zenekara, ÁHZ: Állami Hangversenyzenekar)

67 Windhager: *i. m.* (2021), 138.

A szimfónia a mai napig nem került be a gyakori műsorszámok közé. Ahogy a 3. táblázatból is látható, a pártállami időkben is ritkán adták. Az, hogy nem a szerkezeti, stiláris vagy terjedelmi érveket hozták fel vele szemben, hanem az eszmei programét, több ponton is bizonyítható. Ritka előadása összevetve Liszt más műveivel, még a másfélórás *Faust-szimfóniával* is, egyértelmű. A korszakban az *Isteni színjátékkal* magyar zeneszerző nem foglalkozott, mert tudta, hogy nehezen kapna bemutatási engedélyt. (Dante születésének 700. évfordulójára Szokolay írt nagyszabású, egyórás *Pokol* oratóriuma valójában rádiójáték-kísérőzeneként született, amelyből tízperces kórusdarabot publikált három évvel később.) Végül, a Liszt-mű eszmei elutasítására utal az is, hogy a Csajkovszkij-lázban égő időszakban a *Francesca da Rimini* szimfonikus fantáziát is csupán három estén játszották, és akkor sem magyar együttesek (a Leningrádi, Moszkvai és Szkopjei Filharmonikusok).

Számos további alapkutatás szükséges mind a *Dante-szimfónia*, mind a teljes életmű fogadtatástörténetében, amelyben külön tétel a szerző személyét, életmódját és hatását érő kritikák tanulmányozása, a műveibe vetített eszmei tartalmak korhú vizsgálata és az időnként erőre kapó Liszt-kultuszok program-feltárása. Önálló irányt képvisel Wagner és Liszt eszmetörténeti kölcsönhatásának feltárása. Az egyetemes zenetörténet szintjén pedig Dante-újraírások elemzésére lenne szükség – főként sikertelenségük szerint. A kutatások jelen állapotában pedig idézhetjük Wagner véleményét, amely Ábrányi egykori keserű mondatára rímel: „De [a Dante-szimfóniának] nincs közönsége; műveltség kell hozzá, Dante-élmény, a katolicizmus megértése.”⁶⁸ Pedig a szimfónia elsősorban zene. Így elsősorban fül és idő kell hozzá.

68 Wagner, Cosima: *Napló – 1869–1883 (Válogatás)*. Szerk. Kroó György. Bp., 1983, Gondolat, 233. (1878. aug. 27-ei bejegyzés)